

राजेश्वरी खण्डकाव्यमा वर्णविन्यास वक्रता

ठाकुरप्रसाद पोखेल, विद्यावारिधि

सह-प्राध्यापक

नेपाली विभाग

मेची बहुमुखी क्याम्पस, भद्रपुर, झापा, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाल

Email: tpokhrel6@gmail.com

लेखसार

राजेश्वरी खण्डकाव्यमा वर्णविन्यास वक्रता शीर्षकको लेखभित्र वक्रोक्तिवादी आचार्य कुन्तकद्वारा स्थापित वक्रोक्ति सिद्धान्तान्तर्गत वर्णविन्यास वक्रोक्तिका आधारमा कवि माधवप्रसाद घिमिरेको राजेश्वरी खण्डकाव्यको पुस्तकालय विधिद्वारा विश्लेषण गरिएको छ। यहाँ वक्रोक्तिको सैद्धान्तिक परिचय सूक्ष्म रूपमा दिई प्रस्तुत सिद्धान्तको अर्थ र परम्पराको संक्षिप्त चर्चा गरिएको छ। वर्णविन्यास वक्रोक्तिका प्रकारहरूमा केन्द्रित रही काव्यलाई हेरिएको छ। यो लेखभित्र काव्यमा निहित वक्रोक्तिका रूपहरू के कसरी प्रयोग भएका छन् भन्ने कुराको उदाहरण सहित विश्लेषण गरिएको छ। घिमिरेको राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रयुक्त एक वर्णविन्यास, द्वि वर्णविन्यास वक्रताका तुलनामा बहुवर्णविन्यास वक्रोक्तिको सुन्दर प्रयोग भएकाले राजेश्वरी काव्य चमत्कारपूर्ण बनेको तथ्य सहितको निष्कर्ष निकालिएको छ।

शब्दकुञ्जी: पुनरावृत्ति, प्रबन्धात्मक, यमकाभास, रकारादिवर्ण, वर्गान्त, शब्दवैचित्र्य

विषयपरिचय

कवि माधवप्रसाद घिमिरे (१९७६-२०७७) कविता, गीत, खण्डकाव्य, महाकाव्य सिर्जनामा आठ दशकभन्दा अधिक कलम चलाउँदै आएका व्यक्ति हुन्। उनका गौरी, पापिनी आमा, राजेश्वरी, राष्ट्रनिर्माता, धर्तीमाता आदि विभिन्न खण्डकाव्यहरू रहेका छन्। राजा रणवहादुरकी प्रथम धर्मपत्नी राजेश्वरी दरवारको षड्यन्त्रमा परी त्यहाँबाट निकालिएर हेलम्बुमा निर्वासित जीवन व्यतीत गर्दै आएका छन्। उनी सन्तानहीन, पतिपरायणा, गीर्वाणविक्रमकी धर्ममाताका रूपमा रहेकी छन्। यो खण्डकाव्य रणवहादुरको मृत्युपछि अन्य रानी र भारदारहरूको स्वार्थमूलक षड्यन्त्रद्वारा राजेश्वरीलाई सती जान बाध्य गराइएको घटनामा आधारित छ। काव्यमा दरवारीया सुखसयल र पतिबाट अलग गराइएर हेलम्बुको एकान्तमा शान्तपूर्वक बस्दै आएका कलकलाउँदो यौवनको सुन्दरतालाई अत्याचारी आँखाले हेर्न नसकेर जीवितै चितामा जल्न बाध्य गराइएको पीडादायी घटना प्रस्तुत छ। यो काव्यमा मानवीयता र संवेदनाहीन व्यवहारको कारुणिक प्रसङ्ग रहेको छ।

राजेश्वरी खण्डकाव्य बीसवटा छालमा प्रस्तुत भएको छ। प्रत्येक छालमा शार्दूलविक्रीडित छन्दका पाँच-पाँच श्लोकहरू रहेका छन्। छालको आरम्भमा कथाप्रसङ्ग स्पष्ट पार्न एकदुई वाक्यका बनाइपछि श्लोकहरूको प्रस्तुति रहेको छ। यो काव्य जम्मा एक सयवटा पद्यहरूमा प्रस्तुत भएको लघु आकारको भएर पनि भावपूर्ण काव्यात्मक आकारमा केन्द्रित छ। यसमा राजेश्वरीलाई सतीजान बाध्य गराइएकाले करुण रस अङ्गी बनेर आएको छ भने अन्य प्रेम, वियोग, घृणा, क्रोधजस्ता भावहरू, शृङ्गार, रौद्र, वीभत्स आदि रसहरू अङ्गका रूपमा रहेको सङ्केत पाइन्छ। काव्यमा करुण रसको प्रयोगसँगै वक्रोक्तिको सुन्दर प्रयोग पनि रहेको भेटिन्छ। यो अध्ययन संस्कृत काव्यशास्त्रको परम्परामा देखापरेका कुन्तकद्वारा स्थापित वक्रोक्तिसिद्धान्तका विभिन्न भेदहरू मध्येको

वर्णविन्यास वक्रतामा केन्द्रित रहेको छ । राजेश्वरी खण्डकाव्यमा वर्णविन्यास वक्रताका स्वरूप र सौन्दर्यलाई विश्लेषणको आधार बनाइएको छ । प्रस्तुत काव्यका सम्बन्धमा समालोचकहरूले विभिन्न शीर्षकमा विश्लेषण गरिसकेको देखिन्छ । उक्त कार्यलाई संक्षेपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ -

वासुदेव त्रिपाठीले सिंहावलोकन नामक पुस्तकमा राजेश्वरी खण्डकाव्य कलात्मकताका दृष्टिले शीर्षस्थ प्राप्तिको मध्येको एक हो र कविका प्रौढताको परिचय काव्यका रूपमा रहेको छ भनी उल्लेख गरेका छन् । उनका अनुसार घिमिरेले पीडित मानवताको सशक्त प्रतीकका रूपमा राजेश्वरीको प्रस्तुतीकरण गरेका छन् । यहाँ त्रिपाठीले मान्छेको जिजीविषा दुःखमय अवस्थामा पनि समाप्त नभइ बाँच्ने रहरको ओजस्वी आवाज यो काव्यमा गुञ्जिएको छ भनी टिप्पणी गरेका छन् । राममणि रिसालले नेपाली काव्य र कवि नामक पुस्तकमा खण्डकाव्यकार माधवप्रसाद घिमिरे शीर्षकभित्र राजेश्वरीका उम्लँदो आँसु र विरहका छालहरू रहेको उल्लेख गरेका छन् । उनले चितामा जल बाध्य तुल्याइएकी राजेश्वरीका मनोदशाको सुन्दर वर्णन गरिएको छ भनेका छन् । यसैगरी नेपाली कविता भाग चारमा कवि माधवप्रसाद घिमिरेका कविताको कलापक्ष पूर्वीय साहित्यशास्त्रद्वारा प्रेरित रहेको उल्लेख गरिएको छ । उनी पूर्वीय काव्यकलालाई स्वच्छन्दतावादी भावविन्यासका निमित्त प्रयोग गर्ने कवि हुन् । यहाँ घिमिरेको सहजता र परिष्कृतका विचको मध्यमार्गी शैली काव्यमा रहेको छ भनिएको छ । भानुभक्त पोखरेल काव्य समालोचनामा नेपाली पद्य कवितालाई नयाँ आयाम, नयाँ स्वरूप, नयाँ शक्ति-दीप्ति र नयाँ सम्भावना दिनु घिमिरेको विशेषता हो भन्दछन् । यसरी प्रस्तुत भएका पूर्वकार्यका आधारमा रहेर राजेश्वरी खण्डकाव्यको विश्लेषण गरिएको छ ।

शोधविधि तथा सामग्री

प्रस्तुत लेखमा प्राथमिक र द्वितीयक गरी दुई किसिमका सामग्रीहरूको उपयोग गरिएको छ । प्राथमिक सामग्रीका रूपमा सम्बन्धित राजेश्वरी खण्डकाव्य रहेको छ भने द्वितीयक सामग्रीका रूपमा वक्रोक्तिका बारेमा लेखिएका समीक्षासँग सम्बन्धित पुस्तक र फुटकर लेखहरू रहेका छन् । यस्ता सामग्रीहरू पुस्तकालयबाट प्राप्त गरिएको छ । यसमा मुख्यतः कुन्तकद्वारा प्रतिपादित वक्रोक्तिसिद्धान्तलाई आधार बनाइएको छ । यहाँ राजेश्वरी खण्डकाव्यमा प्रयुक्त वर्णविन्यास वक्रोक्तिका भेदोपभेदको चर्चा गर्दा वर्णनात्मक विधि अँगालिएको छ । यहाँ वर्णविन्यासमा भएका विविध विधिको प्रयोग र तिनीसँग सम्बन्धित स्रोत सामग्रीलाई उपयोगमा ल्याइएको छ ।

परिणाम तथा छलफल

वक्रोक्ति सिद्धान्त

‘वक्र’को अर्थले कुटिल, बाङ्गो, टेढो आदिलाई स्पष्ट पार्दछ । कुनै सामान्य कथनलाई पनि घुमाइ, फिराई कुरा गर्नु, द्वयर्थक वा सन्दिग्ध कथन वक्रोक्तियुक्त हुन्छ (आप्टे, सन् २००७, पृ.८८९) । नेपाली बृहत् शब्दकोशका अनुसार वक्रोक्ति श्लिष्ट शब्दद्वारा गरिने उपहास वा व्यङ्ग्य हो (पोखरेल, २०४०, पृ.११९५) । वक्र र उक्ति दुई शब्द मिलेर वक्रोक्ति शब्दको निर्माण भएको हुँदा यसको अर्थ घुमाउरो कथन वा भनाइ भन्ने हुन्छ । प्रतिभाको विकासबाट हुने चमत्कारपूर्ण रचनालाई वक्रोक्ति भनिन्छ र त्यो नै काव्यको आत्मा हो । कवित्व हुनका लागि चमत्कार भएको वक्रोक्ति हुनुपर्दछ (शर्मा, २०५८, पृ.४४) । यो सामान्य अर्थमा केन्द्रित नभएर शब्द सजावटमा आश्रित भएको पाइन्छ । व्यापक अर्थमा वक्रोक्तिभित्र ध्वनि, रस, अलङ्कार आदि समाहित भएका हुन्छन् । यिनलाई पूर्वीय आचार्यहरूले आ-आफ्नै ढङ्गबाट शास्त्रीय व्याख्या गरेका छन् (अधिकारी, २०४३, पृ.११३) ।

कुन्तकको ‘वक्रोक्तिजीवितम्’ नामक ग्रन्थमा कविले शब्दको उपेक्षा गरेर अर्थलाई महत्त्व दिने वा अर्थलाई परिहार गरेर शब्दलाई मात्र कुशलतापूर्वक अङ्गिकार गर्न मिल्दैन । सहृदयलाई आह्लादित तुल्याउन वक्रोक्तिमय

रचना प्रस्तुत हुने शब्द र अर्थ नै काव्य हो (उपाध्याय, २०४०, पृ. २६७)। कविले सामान्य अभिव्यक्तिलाई पनि विशिष्ट तुल्याउन सक्छ। चमत्कारी शब्दलाई अँगालेर घुमाउरो वा विचित्रतायुक्त तुल्याउने प्रयत्न गरेमा काव्य चमत्कार भएको वक्रोक्तिमय बन्दछ (शर्मा, २०५८, पृ. ४४)। कुन्तकले आफ्नो लक्षण ग्रन्थमा साहित्यिक कृतिको मूल्य निर्धारण गर्ने मुख्य आधार वक्रोक्तिलाई मानेका छन्। उनका अनुसार काव्यको आत्मा वक्रोक्ति हो यसको अभावमा काव्य जीवन्त बन्न सक्दैन। वक्रोक्तिको काव्यशास्त्रीय प्रयोग सर्वप्रथम भामहबाट भएको पाइन्छ। उनले वक्रोक्तिलाई अतिशयोक्ति अलङ्कारको आश्रय भनेका छन्। बाण भट्ट वक्रोक्ति शब्दलाई सर्वप्रथम काव्यकृतिमा प्रयोग गर्ने प्रथम व्यक्ति हुन्। उनले यसलाई कादम्बरीमा प्रयोग गर्दै नवीन अर्थ, अग्राम्य शब्द, अक्लिष्ट श्लेष, स्फुट रस, अक्षर बन्धयुक्त काव्य हुन्छ भन्ने सङ्केत गरेका छन् (चौधरी, सन् १९९०, पृ. ५११)। दण्डीले वक्रोक्तिलाई अलङ्कारका स्वभावोक्ति र वक्रोक्ति दुई भेदमध्ये एक हो भनेका छन्। वामनले वक्रोक्तिलाई सादृश्यमूलक अर्थालङ्कार मानेका छन्। रुद्रटले वक्रोक्तिलाई सङ्कुचित अर्थका रूपमा राखेर शब्दसौन्दर्यकारक शब्दालङ्कार हो भनेको देखिन्छ। मम्मट र विश्वनाथले पनि वक्रोक्तिलाई शब्दालङ्कारकै रूपमा हेरेका छन्। ध्वनिवादी आनन्दवर्द्धनले भामहको वक्रोक्ति सम्बन्धी विस्तृत मान्यतालाई स्वीकार गरेका छन्। अन्य अलङ्कारहरूको तुलनामा उनले विशिष्ट भएको स्विकार्दै वक्रोक्तिको मर्यादा वृद्धि गरेका छन्। कुन्तकले भामह र दण्डीको वक्रोक्तिप्रतिको विस्तृत मान्यताकै पृष्ठभूमिमा काव्यको आत्मा स्वीकार गर्दै यसको बृहत्तम अर्थसहित वक्रोक्तिको स्थापना गरेका छन् (उपाध्याय, २०४८, पृ. २४०)।

कुन्तकले वक्रोक्तिका सम्बन्धमा शब्द र अर्थलाई समन्वित रूपमा काव्यका शरीर मानेका छन्। लोक कथनभन्दा भिन्न विशिष्ट कथनयुक्त शैली नै वक्रोक्ति हो। उनले “वैदग्ध्य भङ्गिभणिति” अर्थात् कवि प्रतिभायुक्त कथनको विचित्रता हो भनी व्याख्या गरेका छन् (पाण्डेय, सन् १९८९, पृ. २७५)। वक्रोक्ति प्रसिद्ध वा लोक प्रचलित कथनभन्दा भिन्न वैचित्र्यपूर्ण कथन हो। यो असाधारण किसिमको विशिष्ट कथन हो र कवि प्रतिभायुक्त रचना कौशलबाट उत्पन्न हुने सौन्दर्य छटामाथि आश्रित हुन्छ (उपाध्याय, २०४८, पृ. २४२)। कुन्तकले कृतिमा रहेको विलक्षण खालको वर्णन शैली नै वक्रता हो भनेका छन्। निपुण कविमा काव्य निर्माण गर्ने कौशल हुँदा मात्र काव्यमा चमत्कारयुक्त वा चारुता, शोभा आदिको वर्णन हुन्छ (भट्टराई, २०३१, पृ. २२६)।

वक्रोक्तिका प्रकार

कुन्तकले वक्रोक्तिसिद्धान्त स्थापनाका क्रममा काव्यमा कविकौशलता झल्काउने विभिन्न किसिमका वक्रतापूर्ण शैली हुने कुरा बताएका छन्। उनले वक्रोक्तिको व्याख्या गर्ने क्रममा १. वर्णविन्यास वक्रता, २. पदपूर्वाद्ध वक्रता, ३. पदपरार्द्ध वक्रता, ४. वाक्य वक्रता, ५. प्रकरण वक्रता, ६. प्रबन्ध वक्रता गरी छवटा भेदहरूलाई अधि सारेका छन् (चौधरी, सन् १९९०, पृ. ५१५)। जुनसुकै साहित्यिक रचनामा पनि वर्णविन्यासदेखि प्रबन्धात्मक रूपसम्म हुनसक्ने यी भेदहरू सबै साहित्यका मुख्यतः सौन्दर्य पक्षसँग सम्बन्धित हुन्छन्। यस अध्ययनमा राजेश्वरी खण्डकाव्यमा वर्णविन्यास वक्रता शीर्षकभित्र कुन्तकद्वारा अधिसारिएका वर्णविन्यास वक्रताका मूल नियमहरूलाई आधार बनाइएको छ। यहाँ वर्णविन्यास वक्रताको प्रयोग कसरी भएको छ भनी अन्वेषण गरिएको छ। कुन्तकले उपर्युक्त प्रकार निर्धारणका लागि वर्णविन्यास वक्रतादेखि वाक्यवक्रतासम्मका व्याकरणलाई आधार बनाएका छन् भने प्रकरण र प्रबन्ध वक्रताका लागि शास्त्रीय आधार अपनाएका छन्।

वर्णविन्यास वक्रता

कुन्तकले काव्य रचनामा प्रयुक्त वर्णहरूको एक, दुई वा अनेकपटक केही अन्तरका साथ हुने आवृत्तिलाई नै वर्णविन्यास वक्रता भनेका छन् । यसको प्रयोग केवल शाब्दिक चमत्कारका लागि नभएर वर्ण्य वस्तुको औचित्यलाई ध्यानमा राखेर आनन्दानुभूति गराउने उद्देश्यले हुनुपर्दछ (उपाध्याय, २०४८, पृ.२४७) । वर्णविन्यास वक्रताभिन्न साहित्य सिर्जनाका क्रममा वर्णहरूको विन्यासबाट के कसरी चारुता वा चमत्कार प्रत्युत्पन्न भएको छ भनी हेर्ने गरिन्छ । साहित्यिक अभिव्यक्तिमा विशेष किसिमले सजाएर प्रयोग गरिएका वर्ण वा अक्षरबाट प्रादुर्भाव हुने वैचित्र्य वा सौन्दर्यका रूपमा वर्णविन्यास वक्रता रहेको हुन्छ (अवस्थी, २०५५, पृ.५०-५२) । वर्णविन्यास वक्रतामा प्रयोग गरिएको वर्ण, शब्दले व्यञ्जन वर्णलाई मात्र चिनाउदछ । साहित्यिक कृतिभिन्नका कथनहरूमा व्यञ्जन वर्णहरूको प्रयोग गराइबाट उत्पन्न हुने सौन्दर्यलाई नै वर्णविन्यास वक्रता भनिन्छ । कुन्तकका अनुसार वर्णविन्यास वक्रतामा अनुप्रास, यमकजस्ता शब्दालङ्कार र वृत्ति एवम् वर्ण, ध्वनि समेत अन्तर्भूत हुन्छन् (अधिकारी, २०४३, पृ.११६) । वर्णविन्यास वक्रतामा सौन्दर्यपूर्ण शब्दको उत्कर्षता हुन्छ । यसको एक, दुई वा बहुव्यञ्जनहरूको पुनरावृत्तिबाट सौन्दर्य भल्कन्छ । कुन्तकको वर्णविन्यास वक्रतामा व्यञ्जन वर्णहरूको चमत्कारलाई मानेको देखिन्छ । कुन्तकका अनुसार वर्णविन्यास वक्रताका निम्ति काव्यमा निम्न कुराहरू आवश्यक पर्दछन्- (क) विषयानुसार वर्णहरूको प्रयोग, (ख) सुन्दर वर्णहरूद्वारा विभूषित हुनु, (ग) प्रसाद गुण सिर्जना गर्ने खालका वर्णहरू कर्णप्रिय हुनु आवश्यक छ, (घ) वर्णविन्यास वक्रता गुण, मार्ग र वृत्ति अनुकूल हुनुपर्दछ, (ङ) वर्णहरूको प्रयोग आग्रहयुक्त नभइ स्वतस्फूर्त हुनुपर्ने धारणा रहेको पाइन्छ । उनी आफैले वर्णविन्यास वक्रता शब्दालङ्कारकै भेदका रूपमा राखेको कुरा अनुप्रास, यमकको उल्लेख गरेबाट स्पष्ट हुन्छ (चौधरी, सन् १९९०, पृ.५१७) । काव्यमा औचित्यद्वारा सुशोभित वर्णहरूको प्रयोग हुनुपर्दछ अथवा जुन विषयवस्तुको चर्चा गरिने हो त्यका लागि समुचित वर्णहरू छनौट गरिनु आवश्यक छ । अलङ्कारलाई प्राथमिकता दिने आकाङ्क्षाले गर्दा औचित्यरहित वर्णहरू समावेश भए काव्यको अस्तित्व रहँदैन । काव्य सिर्जना गर्नेक्रममा चमत्कार दिन नसक्ने वर्णहरूको प्रयोग गरेर वर्णविन्यास वक्रताको आयोजना गर्नु हुँदैन (पारेख, सन् १९७४, पृ.१७९)। चमत्कार सिर्जना गर्ने औचित्यपूर्ण वर्णहरूको उपयोगबाट मात्र काव्य उच्चकोटिको हुन्छ ।

प्रस्तुत अध्ययनमा कुन्तकद्वारा स्थापित वर्णविन्यास वक्रताका आधारमा खण्डकाव्यको व्याख्या गरिको छ । कुन्तकका अनुसार वर्णविन्यास वक्रताअन्तर्गत एक वर्णविन्यास वक्रता, द्वि वर्णविन्यास वक्रता, बहुवर्णविन्यास वक्रता रहेका छन् । त्यसैगरी उनले ध्वनितात्विक उच्चारणका आधारमा पनि वर्णविन्यास वक्रताका उपभेदहरू देखाएका छन्- वर्गान्तयोगी वर्णविन्यास वक्रता, तलनादि वर्णविन्यास वक्रता र रकारादि वर्णविन्यास वक्रता । कुन्तकले यमक अलङ्कारलाई यमकाभास वर्णविन्यास वक्रता नाम दिएर समावेश गरेका छन् । यस अध्ययनमा राजेश्वरी खण्डकाव्यमा अवस्थित केही उदाहरण सहित वर्णविन्यास वक्रताका भेदहरूको विश्लेषण गरिएको छ ।

राजेश्वरी खण्डकाव्यमा वर्णविन्यास वक्रता

राजेश्वरी खण्डकाव्य (२०१७) का प्रत्येक छालका प्रत्येक श्लोकमा वर्णविन्यास वक्रताको प्रचुर प्रयोग भएको पाइन्छ । यसमा रणबहादुर शाहकी जेठी रानीको करुण जीवन कथालाई प्रस्तुत गरिएको हुँदा ऐतिहासिक विषय रहेको छ । राजेश्वरी कान्तिपुर दरबारमै रहेका अन्य रानीहरूमा विकसित आफू राजमहिषी बन्न नपाइने ईर्ष्या र दरबारीया षडयन्त्रबाट हेलम्बुमा निर्वासित जीवन यापन गर्दै आएकी छन् । राजेश्वरी पच्चीस वसन्त पार गर्दागर्दै रणबहादुर शाहको मृत्यु भएको हुँदा उनलाई नै सती पठाएर कान्तिपुर निवासी रानीहरूले राजनीतिक चलखेल गर्न पाउने आशा राखेको देखिन्छ । हेलम्बुजस्तो एकान्त, सुन्दर, शान्त प्रकृतिमा रमाएकी राजेश्वरीलाई सहरीया षडयन्त्रले आफ्नो स्वार्थ पूरागराइ छाड्ने लक्ष लिएको हुँदा जीवितै चितामा जल्ल बाध्य गराइएको छ ।

एकान्त प्रकृतिमाथि भएको आक्रमण र दरबारीया स्वार्थी राजनीतिको अत्याचारपूर्ण व्यवहारको ऐतिहासिक यथार्थलाई भावनाका रङ्गद्वारा सजाइएको छ। प्रस्तुत खण्डकाव्यमा एक वर्णविन्यास वक्रता र द्वि वर्णविन्यास वक्रताका तुलनामा बहुवर्णविन्यास वक्रताको प्रशस्त उपयोग भएको पाइन्छ। काव्यका कतिपय कविता पङ्क्तिपुञ्जहरूमा तलनादि, वर्गान्तयोगी जस्ता वर्णविन्यास वक्रताको सौन्दर्य रहेको पाइन्छ। प्रस्तुत काव्यमा वर्गान्तयोगी स्पर्श वर्णविन्यास वक्रता र रकारादि वर्णविन्यास वक्रता पनि रहेका छन्। त्यसै गरी यमकाभास वर्णविन्यास वक्रताका केही प्रयोग पनि यहाँ रहेका छन्। खण्डकाव्यका कवितांशमा निहित केही वर्णविन्यास वक्रताको उदाहरण सहित यहाँ चर्चा गरिएको छ।

एक वर्णविन्यास वक्रता

कुनै एउटा वर्णको छोटो अन्तरालमै प्रयोग हुने वा पुनरावृत्ति हुने क्रमलाई एक वर्णविन्यास वक्रता भनिन्छ। राजेश्वरी खण्डकाव्यभित्र भएको कवितात्मक कथनमा एक वर्णविन्यास वक्रताको कमै प्रयोग भएको पाइन्छ। यहाँ एक वर्णविन्यास वक्रताको उदाहरण निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ-

मैले न्वाउनलाई शैलतलमा छन् दूधका पोखरी ।

तैरन्छन् जलमा यहाँ किरणका किञ्जल्क रेखापरी ॥

पैलो स्वर्णिम रागबाट शिरको सिन्दूर फेरेर म ।

धर्ती हेर्दछु दूर रम्य हिउँमा सानन्द लेटेर म ॥ (छाल-३)

प्रस्तुत पद्यमा 'र' व्यञ्जन वर्णको बारपटक पुनरावृत्ति भएको छ। प्राकृतिक सुन्दरताको वर्णन गर्ने क्रममा भएको 'र' आवृत्तिले सौन्दर्य सिर्जना गरेको छ। प्रातकालीन हिमशृङ्खलामा परेको प्रथम रविकिरणको आभा वर्णन गरिएको हुँदा माधुर्य भल्किएको छ।

द्वि वर्णविन्यास वक्रता

दुई वर्णहरूको सुन्दर रूपमा हुने आवृत्तिलाई द्वि वर्णविन्यास वक्रता भनिन्छ। राजेश्वरी खण्डकाव्यका पद्यहरूमा द्वि वर्णविन्यास वक्रता न्यून रूपमा रहेको पाइन्छ। यहाँ एउटा उदाहरण निम्नानुसार प्रस्तुत छ-

मध्यान्ही पख घाममा पनि तिनी छायामुनी बस्तिनन् ।

च्यूडाबाट चुहन्छ टप्प पसिना-थोपा पनि पुछ्छतिनन् ॥ (छाल-६)

प्रस्तुत पद्यमा 'न' र 'प' दुईवटा वर्णको अधिक प्रयोगबाट वक्रता सिर्जना भएको पाइन्छ। प्रस्तुत पद्यमा 'न' व्यञ्जन वर्णको पूर्ण र अर्ध गरी एघारपटक आवृत्ति भएको छ भने 'प' वर्णको आठपटक पुनरावृत्ति हुनपुगेको छ। यात्राका क्रममा रहेकी राजेश्वरी पतिवियोगको पीडाद्वारा सताइएकी छन्। थकित अवस्थामा प्रचण्ड गर्मी हुँदासमेत वास्ता नगर्नु उनमा रहेको वियोग नै मुख्य रूपमा रहेको छ। यहाँ वर्णविन्यास वक्रताले कवितात्मक कथनलाई वैचित्र्ययुक्त तुल्याएको छ।

बहुवर्णविन्यास वक्रता

राजेश्वरी खण्डकाव्यमा बहुवर्णविन्यासको सुन्दर प्रयोगबाट वक्रता सिर्जना भएको पाइन्छ। काव्यका प्रायजसो सम्पूर्ण पद्यहरूमा वर्णविन्यासको सौन्दर्य रहेको छ। अनेक प्रकारका वर्णहरूको प्रयोगले पद्यहरूको गरिमा वृद्धि भएको छ। काव्यका बहुवर्णविन्यास वक्रतायुक्त कवितात्मक रूपलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ -

आएको पनि तीन वर्ष अब यो एकान्तमा भैसक्यो ।

रानी नै नभएर कान्तिपुरको शोभा सबै गैसक्यो ॥

सम्झी प्यार पुरानु यो विरहको पहाडदेखिन् भर ।

इन्द्रेनी नभको नुहुन्छ जसरी तिर्खाइ खोलातिर ॥ (छाल-१)

प्रस्तुत पद्यमा 'न' चौधपटक, 'र' नौपटक, 'क' आठपटक 'य' पाँचपटक र 'भ, स' वर्णहरूको चार-चारपटक आवृत्ति भएको पाइन्छ । यहाँ हेलम्बुको एकातन्मा बस्दै आएका राजेश्वरीलाई कान्तिपुरबाट लिन गएका दूतहरूले दरबार फर्कन आग्रह गरेको प्रसङ्ग रहेको छ । पहाडका शिखरबाट इन्द्रेनी खोलातर्फ भरेजस्तै राजालाई भेट्नका लागि दरबारतर्फ लाग्न भनिएको छ । यस्तै अर्को उदाहरण-

रानी एक त पाउ छन् कमलका फूलैसरी कोमल ।

दोस्रो हिंडुन्छ खोंचमा बगरमा खोला तरी फेनिल ॥

तेस्रो व्याकुल बोल्दछन् वन वनै वैशाखका न्याउल ।

चौथो के उनको छ पीर मनमा जान्निन् उनै केवल ॥ (छाल-६)

उपर्युक्त पद्यमा 'न' तेरपटक, 'ल' दशपटक, 'क' आठपटक, 'म' छपटक, 'र, व' पाँच-पाँचपटक आवृत्ति भएर श्रुतिमाधुर्यको अभिवृद्धि भएको छ । उपर्युक्त पद्यहरूमा आवृत्ति भएका वर्णहरू सहज रूपमा रहेका छन् । त्यसकारण राजेश्वरी खण्डकाव्यको भाषिक सौन्दर्य आकर्षक रहेको छ । यहाँ कोमल रूपसौन्दर्य भएकी रानी राजाको मृत्यु भइसकेको सुनेपछि दुखद अवस्थामा पुगेकी छन् । उनको उद्वेलित मनस्थिति, वैशाखका घामको ताप र न्याउलीको विरहयुक्त गायनको चित्रण गरिएको छ ।

वर्गान्तयोगी स्पर्श वर्णविन्यास वक्रता

'क,च,ट,त,प' जस्ता वर्गका वर्णहरूको वर्गान्त वर्णसँग संयोग भई प्रस्तुत भएका वर्णहरूको प्रयोगलाई नै वर्गान्तयोगी स्पर्श वर्णविन्यास वक्रता भनिन्छ । राजेश्वरी खण्डकाव्यमा यस्ता वर्गान्तयोगी स्पर्श वर्णहरूको विन्यासक्रमलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ-

कस्तूरी मृगले सुगन्धी गिरिका न्याना यिनै कन्दरा ।

छोडी हिंडुन्छु म प्रात शीत कणले आकीर्ण जौका गरा ॥

यौटा फूल नवैलिने टिपन हे हेलम्बुकी सुन्दरी ।

जो पैद्रेपछि प्रीति प्राणप्रियको जाँदैन कैल्यै मरी ॥ (छाल-४)

गङ्गाको धमिलिन्छ धार शिरको सिन्दूर धोऊँ भने ।

धर्ती बन्दछ अन्धकारमय यो चुल्हो म फोऊँ भने ॥

काटुँ रे अब रोइ रोइ कसरी वैधव्यको जीवन ।

वर्षा गर्छ विलाप इन्द्रधनुको शृङ्गार धोइकन ॥ (छाल-५)

उपर्युक्त पद्यहरूमध्ये अघिल्लो पद्यमा 'सुगन्धी, कन्दरा, हेलम्बुकी, सुन्दरी' जस्ता शब्दहरूमा 'ध,द,व,द' आदि स्पर्श वर्णसँग वर्गान्त 'न,म' वर्णको योग भएर वक्रता भल्किएको छ । त्यसैगरी पछिल्लो पद्यमा गङ्गा, सिन्दूर, अन्धकार, बन्दछ, इन्द्रधनु, शृङ्गार, शब्दहरूमा वक्रताको सौन्दर्य देखापरेको छ । 'ग,द,ध' आदि स्पर्श

वर्णसँग 'ङ,न' वर्गान्तयोगी वर्णहरूको संयोग रहेको पाइन्छ। उपर्युक्त पद्यमा प्राकृतिक सौन्दर्यमा रमाएकी रानी उजाड वैधव्य जीवन व्यतीत गर्नुपर्ने पीडाद्वारा सताइएकी छन्। उनी शृङ्गाररहित अवस्थामा शोकाकुल बन्न पुगेकी छन्। उपर्युक्त पद्यमा प्रयुक्त वक्रताको सौन्दर्यमय प्रयोगले काव्यमा श्रुतिमाधुर्य वृद्धि हुनुका साथै वर्ण्य विषयको लालिमा झल्काएको छ। कुन्तकका अनुसार वर्गान्तयोगी स्पर्श वर्णविन्यास वक्रताले गर्दा काव्यमा माधुर्य, ओज, प्रसाद गुणका साथै उपनागरिका, परुषा र कोमलाजस्ता वृत्तिहरूको समावेश हुन्छ। प्रस्तुत राजेश्वरी खण्डकाव्यमा माधुर्य गुण र उपनागरिका वृत्तिहरूको प्रयोग भएको छ।

तलनादि वर्णविन्यास वक्रता

'त,ल,न' जस्ता व्यञ्जन वर्णहरूको आकर्षक, सुन्दर शब्दयुक्त प्रसाद गुण भएका कथनमा वैचित्र्य झल्कन्छ। राजेश्वरी खण्डकाव्यमा तलनादि वर्णविन्यास वक्रता प्रशस्त रहेको पाइन्छ। उक्त वर्णहरूको पुनरावृत्ति वा द्वित्व रहेको हुन्छ। यहाँ एउटा उदाहरण प्रस्तुत गरिएको छ।

लाग्यो बन्न विलुप्त रविको लालि सुनौला बनी ।

लाग्यो आत्तिन बाग्मती-बगरमा श्रद्धालु भेला पनि ॥

फर्कन्छ्यौ कहिले वसन्तपुरको दर्बारमा गैकन ।

बाँध्नेछन् तिमिलाई व्यर्थ बलिया संसारका बन्धन ॥

मैले पाइन लोकलाई दिन जो नौला नयाँ सिर्जना ।

मैले पाइन भेट्न जो हृदयको मेरै सयौँ तिसर्ना ॥

होऊन् लीन समस्त एक शिशुको यै म्वाइँको स्वादमा ।

आत्माहोस् परितृप्त एक रसको यै सच्चिदानन्दमा ॥ (छाल-१६)

उपर्युक्त पद्यमा 'त,ल,न' वर्णको सुन्दर चमत्कारपूर्ण प्रयोग भएको पाइन्छ। यस्ता वर्णहरूको प्रयोग राजेश्वरी खण्डकाव्यमा भएको छ। यहाँ प्रसाद गुण र कोमला वृत्ति रहेका छन्। राजेश्वरी राजालाई भेट्न पाइने आशा पनि समाप्त भइसकेको हुँदा जीवन अन्धकारमय बनेको विचार व्यक्त गर्दछिन्। उनमा आफ्ना सबै आकाङ्क्षा सिद्धिए पनि बालक गीर्वाणप्रति वात्सल्य भाव प्रकट गर्ने चाहाना रहेको पाइन्छ।

रकारादि वर्णविन्यास वक्रता

र, रेफ, रकारयुक्त (ऋ, कर्, र्म, म्र) वर्णसँगै 'ट' वर्गका वर्णहरूको प्रयोगद्वारा झल्कने सौन्दर्यलाई नै रकारादि वर्णविन्यास वक्रता भनेको पाइन्छ। यो विशेषतः ओज गुण, परुषा वृत्तिका सौन्दर्यसँग सम्बन्धित छ। यस्तो वर्णविन्यास वक्रतामा उत्साह, भय, क्रोध आदि भावको अभिव्यक्ति पाइन्छ (अवस्थी, २०५५, पृ.५०)। विवेच्य राजेश्वरी खण्डकाव्यका छालहरूमा उपर्युक्त भावहरू कुनै न कुनै रूपमा प्रयोग भएका छन्। क्रोध, भयजस्ता भाव अभिव्यञ्जित भएको एउटा उदाहरण हेरौं-

चङ्कन्छ्यौ जब वज्रतुल्य रिसले हे वज्रकी जोगिनी ?

छङ्की उठ्छ दैत्यको रगतले तिम्रो कराही अनि ॥

काली भीषण शून्यको विवरमा निल्ल्यौ महासृष्टि जो ।

गछ्यौ पालन नित्य भक्त जनमा राखी दया दृष्टि यो ॥ (छाल-७)

उपर्युक्त पद्यमा 'ट,ठ,ड' वर्णको प्रयोगका साथै र, रेफ अनि रकारको प्रयोग भएको छ। राजेश्वरीको अवस्था देखेर वज्रयोगिनी मन्दिरको पुजारीले स्तुति गरेको प्रसङ्ग भय, आक्रोशका रूपमा वर्णन गरिएको छ। यहाँ भगवतीले अन्याय, अत्याचारमा संलग्नहरूलाई दण्डित गर्नेछिन् भन्ने विचार प्रस्तुत छ।

यमकाभास वक्रता

राजेश्वरी खण्डकाव्यमा यमकको पूर्ण प्रयोग भेटिँदैन तर यमकाभास वक्रताका केही झलक भन्ने पाइन्छन्। यहाँ प्रयुक्त एउटा उदाहरण निम्नानुसार प्रस्तुत छ-

त्यहीनेरै गङ्गा पल र पल गर्छिन् भुल भुल।

भुभुल्की धर्तीको चिर अतलदेखिन् दिल दिल ॥ (छाल-२०)

उपर्युक्त पद्यमा पल, पल, भुल, भुल, दिल, दिल जस्ता पदहरूमा यमकाभास वक्रता रहेको भेटिन्छ। चिताको ज्वालाद्वारा रानीको देह भस्म भइसकेपछि उनको ताप शान्त गराउन धर्तीको गहिराइबाट गङ्गा प्रवाहित हुने कुराको सङ्केत गरिएको छ।

निष्कर्ष

कवि माधवप्रसाद घिमिरेको राजेश्वरी खण्डकाव्य नेपालको इतिहासमा केन्द्रित भएर आएको छ। रणबहादुर शाहकी विवाहिता पत्नी राजेश्वरीले भोगेको जीवन चित्रणका क्रममा वर्णको चमत्कार रहेको पाइन्छ। रानी हेलम्बुमा निर्वासित जीवन यापन गर्दै रहेका समयमा राजाको मृत्युपश्चात् सती जान बाध्य गराइएकी एउटी अवलाको कारुणिक जीवनसँग सम्बन्धित छ। प्रेम, स्नेह, शोक, घृणाजस्ता भावहरू रहेको शोक भाव परिपाकमा पुगेको छ।

पूर्वीय साहित्य परम्परामा देखापरेको वक्रोक्तिवादी चिन्तन वैचित्र्यपूर्ण अभिव्यक्तिका रूपमा आएको छ। कुन्तकद्वारा स्थापित सिद्धान्तान्तर्गत वर्णविन्यास वक्रता साहित्यिक कथनमा वर्णहरूको पुनरावृत्ति भएर देखिने एक विशिष्ट चमत्कार हो। यसलाई रुद्रट, आनन्दवर्द्धन आदिले अलङ्कारका रूपमा हेरेका छन्। वर्णविन्यास वक्रताका आधारमा साहित्यिक कृतिको गुण र वृत्तिको मूल्याङ्कन गर्दा माधुर्य, ओज, प्रसाद गुणका साथै उपनागरिका, परुषा र कोमलाजस्ता वृत्तिलाई समेट्न सकिन्छ। वर्णविन्यास वक्रताका अनेक भेद रहने भए पनि कुन्तकले सातवटा भेदहरूको सविस्तार वर्णन गरेका छन्। वर्णविन्यास वक्रताले साहित्यिक कथनको वर्ण्य विषयलाई वैचित्र्यपूर्ण बनाउने कार्य गर्दछ। प्रस्तुत काव्यमा विषयानुसार एक वर्णविन्यास वक्रता, द्वि वर्णविन्यास वक्रता, बहुवर्णविन्यास वक्रता, तलनादि वर्णविन्यास वक्रता भेटिन्छ। त्यसैगरी अन्य वर्णविन्यास वक्रताले श्रुतिमधुरताको सौन्दर्य सिर्जना गरेकोछ। यसरी वर्णविन्यास वक्रताका दृष्टिले प्रस्तुत काव्य चमत्कारपूर्ण बनेको देखिन्छ।

सन्दर्भसामग्री

अधिकारी, हेमाङ्गराज. (२०४३). *पूर्वीय समालोचना सिद्धान्त*. तृ.सं. साभाप्रकाशन।

अवस्थी, महादेव. (२०५५). वर्णविन्यास वक्रता र मुनामदन खण्डकाव्यमा त्यसको प्रयोग. *गरिमा*. व.१६. अं.१२.

पृ.५०-५७।

आप्टे, वामन शिवराम. (सन् २००७). *संस्कृत हिन्दीकोश*. पुनर्मु. मोतीलाल बनारसीदास।

उपाध्याय, केशवप्रसाद. (२०४०). *साहित्य प्रकाश*. तृ.सं. साभा प्रकाशन।

- उपाध्याय, केशवप्रसाद. (२०४८). *पूर्वीय साहित्यसिद्धान्त*. दो.सं. साभ्का प्रकाशन. ।
कुन्तक. (सन् २०१२). *वक्रोक्तिजीवितम्*. (व्या. आचार्य विश्वेश्वर) रामलाल पुरी ।
घिमिरे, माधवप्रसाद. (२०५०). *राजेश्वरी*. पुनर्मु. साभ्का प्रकाशन ।
चौधरी, सत्यदेव. (सन् १९९०). *भारतीय काव्यशास्त्र*. दो.सं. अलङ्कार प्रकाशन ।
पाण्डेय, रामकृपाल. (सन् १९८९). *आचार्य रामचन्द्र शुक्ल के साहित्यसिद्धान्त*. लोकभारती प्रकाशन।
पारेख, नगीनादास. (सन् १९७४). *अभिनव का रस-विवेचन*. विश्वविद्यालय प्रकाशन ।
पोखरेल, बालकृष्ण. (२०४०). *नेपाली बृहत् शब्दकोश*. संपा. नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
भट्टराई, गोविन्दप्रसाद. (२०३१) . *पूर्वीय काव्यसिद्धान्त*. नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
शर्मा, सोमनाथ. (२०५८). *साहित्य प्रदीप*. विद्यार्थी पुस्तक भण्डार. ।